

НАЗВЫ ЖЫВЁЛ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ XIV – пачатку XVIII стст.

У лексічным саставе старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы прыкметны разрад намінацыйных сродкаў складала заалагічная лексіка. Яна ўключала некалькі нераўназначных у колькасным выражэнні прадметна-тэматычных груп. Найбольш поўна адлюстраваліся ў пісьмовых помніках XIV – пачатку XVIII стст. назвы пазваночных жывёл класаў млекакормячых, птушак, рыб і беспазваночных класа насякомых. Меншымі колькаснымі паказчыкамі характарызуюцца групы абазначэнняў іншых прадстаўнікоў жывёльнага свету.

Сярод слоў, якія выкарыстоўваліся ў старабеларускай пісьменнасці для абазначэння млекакормячых, вылучаецца падгрупа назваў свойскіх жывёл. У яе ўваходзяць такія лексічныя адзінкі, як барань, быць, воль, кобань, кобыла, коза, козель, конь, карова, коть, кошка, муць, овца, осель, свінья, собака. Некаторыя з іх у залежнасці ад пароды ці гаспадарчага прызначэння, часам ад уплыву мясцовых гаворак маюць сінанімічныя або больш канкрэтныя абазначэнні. Так, у сінанімічныя адносіны са словам конь уступае лексема лошадь, са словам собака – кобель, песь. Племяны бык носіць назву бугай, буяць, племяны кабан – кнорь і кнорозь (кернозь, конорозь), кастрыраваны баран – скопць. Даволі шырокую дыферэнцыяцыю атрымалі назвы сабакі: брехунь

'дваровы сабака', выжель 'выжал', курч 'парода паляўнічых сабак', набреш-
ник 'ганчак', окгарь 'ганчак', следник 'сабака, які ўмеє браць след', узлай-
ник 'ганчак', хорт 'хорт', щая 'парода сабакі'. Але самую вялікую колькасць
найменняў набыў у старабеларускай мове конь. Аб гэтым яскрава сведчаць
такія яго абазначэнні, як бахмать 'вынослівы конь татарскай пароды', бедевей
(бедевея) 'верхавы конь', рысак, боронница 'конь, якім барануюць', валах
'кастрыраваны конь', возник (возовик) 'конь-ламавік', галець 'парода каня',
гиншт 'конь, натрэніраваны на пэўную хаду', драбар (драбор) 'інаходзец',
дрыгант (дрыгант) 'жарабец', жеребець 'жарабец', иноходник (инаходник), на-
ходник, ноходник) і иноходець 'інаходзец', мерин (мерын) 'кастрыраваны
конь', ограмак (громак) 'пародзісты конь, аргамак', подъездок 'нізкарослы,
прысадзісты конь', ступак 'цяжкавоз', фариж 'скакун', фризь 'ламавік, цяжка-
воз', шляпак 'інаходзец'. Гэты пералік можна дапоўніць намінацыямі жаночага
роду нахштальт жеребица 'жарабіца, жаробка', кляча 'худы, заезджаны конь;
кляча', парепа 'кляча', сверепа (сверипа, сверыпа, свирепа, свирипа) 'кабыла',
шкапа 'кляча'.

Такое ж актыўнае адлюстраванне знайшлі ў старажытных пісьмовых
крыніцах назвы дзікіх жывёл. Уяўленне аб мясцовай фауне даюць лексемы
белка 'ваверка', бобр 'бабёр', борсук, вепр, волк (вовк), выдра, горно-
стай, еж, заяць (заец), зубр (жубр), крот, кролик, куна (куница), лань
(ланья), ласица, лисица, лись, лось, медведь, мышь, норка, олень, росомаха
(росомака), рысь, серна, соболь, тур, тхорь, (дхорь), щур 'пацук'. У якасці эк-
затызмаў выступаюць намінацыі гиена, дельфин, инорог 'насарог', иппотам
'гіпапатам', кит з сінанімічным велериб (велерыбь, велиорыбь, велорибь),
лев, леопард з сінанімічным лямпарть (лампарть, лемпарть), малпа з
сінанімічнымі кошкодань (кочкодань, коштодань) і обезьяна, пард 'барс, пан-
тэра', слон з сінанімічным елепант (елепант), тигр 'тыгр'. Асобныя з гэ-
тых назваў, у прыватнасці, белка, бобр, борсук, волк, выдра, горностай,
заяць, кролик, лись, медведь, рысь, соболь, тхорь, служаць і абазна-
чальнікамі футра пэўнага звера. А лексема куна (куница), акрамя таго, мае
значэнне натуральнай падаткавай адзінкі.

У асобную прадметна-тэматычную групу аб'ядноўваюцца ўласцівыя для
старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы назвы птушак. Для абазначэння
дамашніх птушак часцей за ўсё выкарыстоўваюцца словы гусак, гусь, ин-
дык, качка, качорь, курица, певень. Сінанімічнымі адпаведнікамі слова пе-
вень выступаюць лексемы когут, кур і петух, слова качка – ордок і утка
(вутка), слова качорь – селезень. Галагукі індыйскіх насіць назву калакут, каст-
рыраваны певень – каплунь, курыца-кураводка – кокош (кокоша). Дзікія прад-
стаўнікі мясцовай фауны абазначаюцца найменнямі бук 'птушка бугай', бу-
сель з сінанімічным ботьян (ботьян, боциян, боцянь), воробей (оробей)
'верабей', ворона, воронь 'крумкач, груган' з сінанімічнымі гайворонь, крук,
галка, глушець, голубь, горлица 'галубка', дудок 'удод', дятель, журавель, зе-
зюля, ивинь 'ібіс', каня, коростель 'драч', коршак 'коршун', куропатва
'курапатка', ластовка (ластовица), лебедь, лелек (леляк) 'казадой, ляляк',
мыска 'від вадаплаўнай птушкі', мышелов 'мышалоў', неясить 'няясыць',
орель (ороль), пардва 'белая курапатка', перепелка (перепюрка) 'перапёдка',
пугач, синица, синегорлица (сивогорлица) 'турок, галубка', сковронок
'жаваранак', словик 'салавей', сова, соловей, сорока, тетеря 'цецярук', чапля,
шпак, ястребь (ястрабь, ястробь, яструбь).

У якасці агульнай назвы драпежнай дзікай птушкі, якую даўней прыручалі і
выкарыстоўвалі пры паляванні на дробных жывёл і птушак, выступае лексема
сокол. Яна канкрэтызуецца найменнямі болобань, дремлиг (дремлюг),
кречеть (кречоть), крогулець (кракгулець, крегулець, крекгулець, крогулець),

рабець, рогорь, чеглигь (чеглей), што абазначалі пароды сокала. Пашыраны таксама назвы птушак, якія мелі дэкаратыўнае прызначэнне, – павь 'паўлін', папуга 'папугай'.

Нарэшце, варта адзначыць экзатызмы пеликань і струсь (пструсь) 'страус', якія фіксаваліся ў помніках рэлігійных і свецкіх жанраў пры апісанні прыроды паўднёвых краін.

Разнастайнасцю характарызуецца набор лексічных сродкаў, прызначаных для абазначэння рыб. Пераважную большасць сярод іх складаюць намінацыі рыб, што мелі прамысловае значэнне: верезубь 'зубатка', выюнь (в'юнь, уюнь) 'уюн', головень 'галавень', карась, карпць, лещь, линь (лiнь), лосось, марена 'ласось', ментусь 'мянтуз', миногь 'мінога', мярона (мерона, мерыюна) 'рыба з пароды язяў', окунь, осетрь (есетрь, сетрь) 'асетр', плоть (плотка) 'плотка', подлещь (подлещыкь) 'падлешчык', сельдь 'селядзец', селява (силява) 'сялява', семга 'сёмга', слижь 'галец', сомь, стерль 'сцерлядзь', стынка 'сняток', судакь, угорь (венгорь) 'вугор', укляя 'уклейка', щупакь, язь. Сведчаннем таго, што нашым продкам былі вядомы і марскія непрамысловыя рыбы, з'яўляюцца адлюстраваныя ў рэлігійных пісьмовых помніках словы ехиний 'шчытаморднік' і ремора 'рыба прыліпала'.

Заалагічны клас насякомых прадстаўлены ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове намінацыямі блоха 'блыха', блощица (блощыца, площица) 'клоп', вошь, бчола (бчела) 'пчала', гусеница, жужала 'жужаль', комарь, моль, мотыль 'матылёк', мошка, мурашка, муха, овадь 'авадзень', оса 'аса', саранча (шаранча), сверцоць (сверсчокь) 'цвыркун', таракань, тля, трутень, хрущь, шершень. Некаторыя з іх маюць сінанімічныя паралелі. У прыватнасці, сінанімам да слова блощица выступае лексема плюсква (плюска), да слова мурашка – моровка, да слова саранча – конікь, да слова сверцоць – скачокь.

Значна бяднейшымі выглядаюць у слоўніку старабеларускай мовы тэматычныя групы, якія аб'ядноўваюць назвы паўзуноў і земнаводных. Набор гэтых лексічных сродкаў фактычна абмяжоўваецца лексэмамі аспидь (аспида) 'ядавітая змяя, аспід', веретенница 'вераценніца', гидра 'гідра', ехидна (яхидна) 'ядавітая змяя сямейства аспідаў', жаба, жолвь (желвь, жувль) 'чарапаха', крокодиль (крокодыль), ужь (вужь), хамелеонь, черепаха, ящерка (ящорка, ящурка), хоць у жывым народным ужытку гэты разрад абазначэнняў быў больш прадстаўнічым.

Не знайшлі шырокага адлюстравання ў помніках пісьменнасці і намінацыі ракападобных, павукападобных, малюскаў і іншых беспазваночных. Пэўныя звесткі аб гэтай частцы арганічнага свету даюць толькі словы недведокь 'скарпіён', паукь (павукь, поукь), пиявица 'п'яўка', ракь, робакь (хробакь) 'гліст', саяямандра, скорпий (скорпей, скорпионь, соропий, соропей, соропия, скорпия, шкорпия) 'скарпіён', слимакь, червь 'чарвяк'.

Разгледжаныя відавныя найменні не вычэрпваюць лексічных сродкаў, якія ўжываліся ў старажытнасці для абазначэння прадстаўнікоў жывой прыроды. Пастаянна сутыкаючыся з рознымі жывёламі ў бытавых умовах і ў працэсе гаспадарчай дзейнасці, чалавек даўно заўважыў, што многія з іх маюць знешняе падабенства або аднолькава сябе паводзяць. У выніку з'явілася неабходнасць даць пэўным групам жывёл агульныя назвы. З наяўных у помніках старабеларускай пісьменнасці агульных (родавых) намінацый звяртаюць на сябе ўвагу такія, як белизна 'белая рыба (лiнь, карп, карась, плотка)', бестия (бестея, бестыя) 'звер, жывёла', быдло 'свойская жывёла', 'жывёла наогул', гадина 'паўзун, рэптылія', гмызь 'насякомае', животина (животина) 'хатняя жывёла', зверь (зверь) 'звер, дзікая жывёла', землеглазы 'паўзуны', змея (змея) 'змяя', птахь (птаць, птаха) 'птушка', рыба.

У этымалагічных адносінах уласцівая старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове заалагічная лексіка не вызначаецца разнастайнасцю. Аснову яе складаюць спрадвечна беларускія словы, якія перайшлі ў спадчыну ад старажытнарускага перыяду, у тым ліку і запазычанні даўніх часоў нахштальт аспідь, бугай, ехідна, китъ, лошадь, скорпий, або былі ўтвораны на беларускай глебе на базе праславянскага і старажытнарускага караняслова. Разам з тым, пэўнае месца сярод заоімаў займаюць лексічныя сродкі іншамоўнага паходжання.

Сярод адлюстраваных у старабеларускіх пісьмовых помніках запазычаных назваў жывёл сустракаюцца цюркізмы (бахмать, бедевей, болобанъ, борсукъ, кобанъ, крокгулецъ, меринъ, ограмакъ, ордокъ, саранча, тараканъ), паланізмы (быдло, велерибъ, дрыкгантъ, жолвъ, качка, кроликъ, курчъ, ментусъ, недведокъ, плюсква, робакъ, сверепа, сковронокъ, словикъ, шляпакъ, шпакъ), германізмы (гинштъ, драбаръ, калакутъ, каплунъ, карпъ, лямпартъ, малпа, миногъ, струсь, стынка, фарижъ, фризъ), лацінізмы (бестия, гиена, делфинъ, елефантъ, ехиний, индыкъ, марена, мулъ, павъ, пардъ, пеликанъ, ремора, саямандра), грэцызмы (гидра, иппотамъ, крокодилъ, леопардъ, тигрисъ, хамелеонъ), а таксама асобныя намінацыі, якія паходзяць з іншых моў, – чэшскай (дремлигъ, когутъ), венгерскай (окгаръ, парена), румынскай (коштоданъ).

Сведчаннем трывалага ўваходжання прааналізаваных лексічных сродкаў у слоўнікавы састаў старабеларускай мовы з'яўляецца тое, што многія з іх паслужылі асновай для ўтварэння іншых намінацыйных адзінак. Ад некаторых назоўнікаў утварыліся новыя назоўнікі: валахъ – валашекъ, валашецъ; веретенница – веретенничина; дрыкгантъ – дрыкгатикъ; ежъ – еженя, ежикъ; жеребець – жеребокъ, жеребчикъ; жужала – жужелка; зезюля – зезюлюхна; иноходець – иноходчикъ; кляча – клячка; лещъ – лещикъ; меринъ – меринець; мулъ – мулица; мурашка – мурашникъ; муха – мушка; мышъ – мышка; норка – норица; переперка – перепелочка; плоть (плотка) – плотачка, плотица; подлещъ – подлещовка; робакъ – робацтво (робацтво), робачокъ; сельдь – селедевка, селедець; сомъ – сомокъ; утка – утенья, утича, утухна; щая – щайка; щупакъ – щупачокъ; щуръ – щурокъ.

Яшчэ большую словаўтваральную актыўнасць выявілі назоўнікі, што далі прыметнікавую лексіку: аспідъ – аспідний (аспідный), аспидовъ; борсукъ – борсуковый (барсуковый); велерибъ – велерибий; ворона – вороний; воронъ – вороной; вьюнь – вьюнный (уюнный); горностаі – горностаевый, горностаинный; ехидна – ехиднинъ, ехидновый, ехидный; жывотина – жывотинный; жолвъ (желвъ) – желвий; змей (змея) – змеевъ, змеинный; калакутъ – калакуцкий; каплунъ – каплуновъ; карпъ – карпий; китъ – китовъ; кобанъ – кабановъ; корова – коровий; кроликъ – кроликовый; крукъ – кручий; куна – куний (кунный); курица – курячий (курачий); куропатва – куропатный; лебедь – лебедевъ, лебединный; малпа – малпий; моль – молевый; ограмакъ (громакъ) – громаковатый; папуга – папужий; певень – певневъ; пеликанъ (пелеканъ) – пелеканский; петухъ – петуховый; пструсь – пструсовый; рарогъ – рароговъ; росомаха – росомаховый, росомачий; рысь – рысий; скорпий (скорпия) – скорпиевъ, скорпиинъ; слонъ – слоновый; сова – совий; соловей – соловий; сорока – сорочий; струсь – струсий; тхоръ (дхоръ) – тхоровый (дхоровый); черепаха – черепаший; ящерка – ящерчий (ящерчий), ящерчинъ.

Даволі вялікая колькасць намінацый з'явілася асновай для ўтварэння назоўнікаў і прыметнікаў. Сярод іх пераважаюць словы, ад якіх паходзіць па 2-4 дэрываты: баранъ – бараночекъ, барашокъ, барашковый; быдло – быделко, быдля, быдлятко, быдлячий; быкъ – быковъ, бычокъ, бычинный; вепръ – вепровщина, вепровый, вепрыкъ; возникъ – возничекъ, возничный; волкъ – волчя, волчий (вовчий), волчица, волчокъ; воробей – воробликъ (воробикъ), воробчикъ, воробьевъ; горлица – горличий, горличка, горличище; гусь – гусеня,

гусий, гусиный, гуска; жаба – жабий, жабка; заяць – заечекъ, заечына, заячий; зубрь – зубрина, зубриный, зубровый; иноходникъ – иноходничокъ, иноходный; кобыла – кобылий, кобылина; кокощъ – кокоший, кокошка; куница – куництво, куничникъ, куничное, куничный; олень – олений, оленя; паукъ – пауковый, паутина (паучина), паутинье, паучый; песь – песокъ, песий, песский, псица; ракъ – раковникъ, раковъ; рыба – рыбий, рыбка, рыбный; сверепа – свирепий (свирепий), свирепка (свирепка); свинья – свинина, свинка, свинский, свиный (свинный); серна – серний, серничъ, сернятко, сернячий; собака – собачий, собачка, собачникъ; соболь – соболець, соболий, соболный; тетеря – тетеревиный, тетеричий, тетерича; хортъ – хартица, хортовый; червь – червиный, червяк, червячокъ; ястребъ – ястребець, ястребовъ, ястребчикъ.

Сустракаюцца лексічныя адзінкі, што маюць буйныя словаўтваральныя гнёзды: белка – белий, белинный, беличий, белочный, белчаний; бестия – бестейство, бестиялский (бестыялский), бестиалство, бестийка, бестийный, бестыйский; бобръ – бобровникъ, бобровницкий, бобровничий (бобровничый), бобровничство, бобровое, бобровцизна, бобровщина, бобровый; волъ – волникъ, воловня, воловцизный, воловщина, воловщинный, воловый, волячий; голубъ – голубинець, голубиный, голубица, голубичий (голубичный), голубка, голубникъ, голубовъ, голубокъ, голубя, голубячий; зверь – зверина (зверына), зверинець (зверынаць), звериный (зверыный), зверски, зверя (звера), зверятко, зверячий (зверачый); коза – козена, козий, козыный, козица, козка, козлий, козликъ, козля; козелъ – козелець, козелокъ, козелчикъ, козлиный, козловый, козля; конь – коневникъ, коневщина, коневъ, коникъ, конникъ, конно, конный, конский; лань – ланетина, ланий, ланка, ланьинъ, ланя; левъ – левокъ, лвя, львеня, львий, лъвикъ, львиный, львица, львичекъ, львовъ; лисица – лисавый, лисий, лисичий, лиска, лисоватый; лось – лосеня, лосий, лосина, лосиновый, лосиный; медведь – медведица, медведна, медведникъ, медведный, медведя, медвежий (медвежий); овца – овечий, овечка, овча, овчаръ, овчатко, овчий, овчина, овчинник; орель – орлий, орлица, орловъ, орля, орлянка; осель – оселокъ, осельский, ослий, ослица, ословъ, осля; осетръ – осетрий, осетровый, осетрына, осетрыный, полосетра; павъ – пава, павеня, павинъ, павица, павовый; птахъ – птаство (птацтво), птаховъ, пташа, пташекъ (пташокъ), пташечка, пташечный, пташий, пташинный, пташка, пташний, пташникъ, пташничство, пташтво; соколь – соколий, соколовъ, сокольникъ, сокольниковый, сокольщина.

Шырокая жывальнасць заалагічнай лексікі ў помніках старабеларускай пісьменнасці, яе высокая словаўтваральная здольнасць сведчаць аб тым, што гэты разрад намінацый прымаў актыўны ўдзел у камунікатыўных зносінах нашых продкаў. Не выпадкова, што большая частка прааналізаваных лексем захавалася ў сучаснай літаратурнай мове з тым жа значэннем.